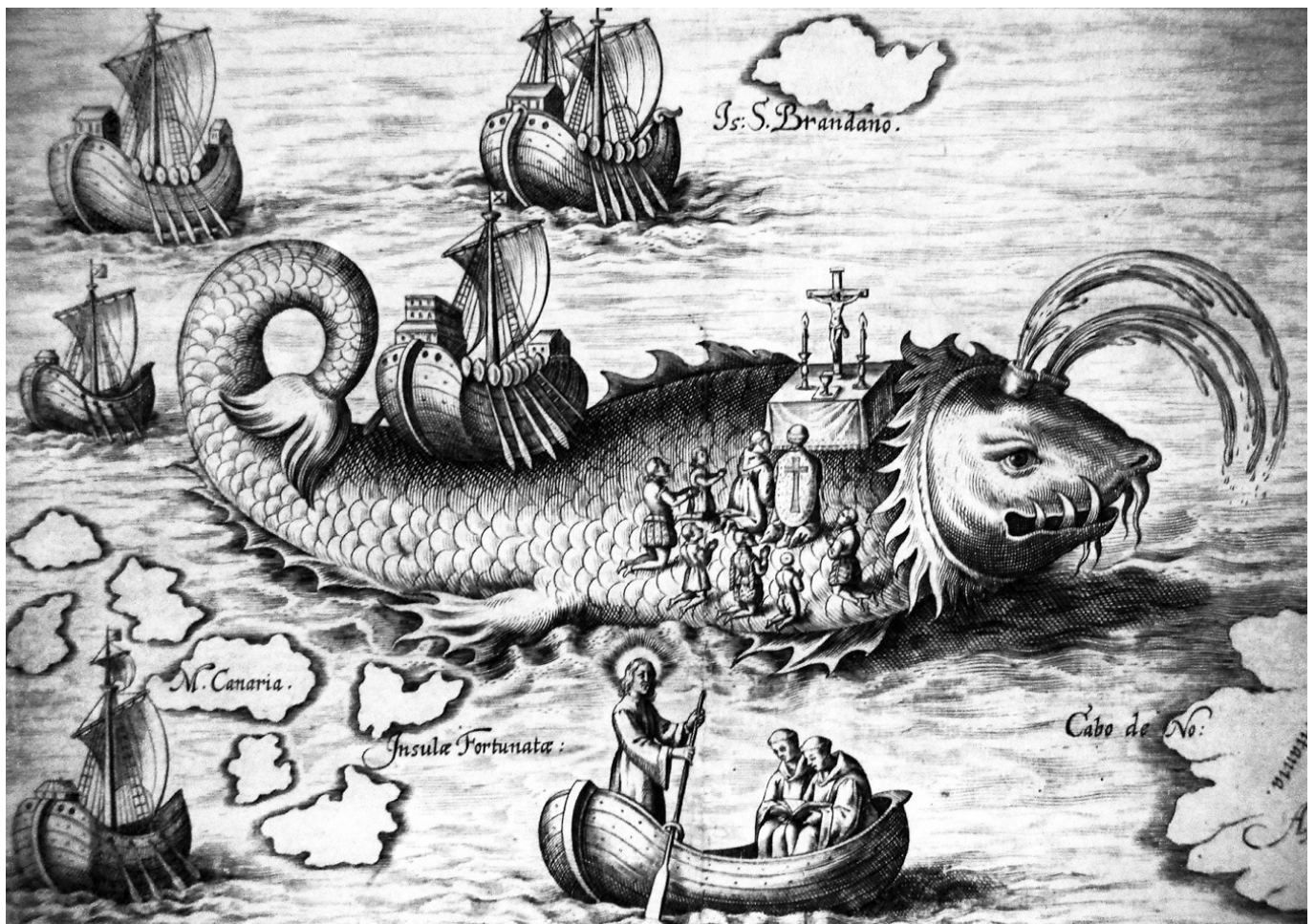

Щастя поруч: середньовічні літературні мандрівки до раю

ОЛЕНА ПЕЛІШЕНКО

25 ГРУДНЯ 2019

Середньовічна людина знаходила місце для раю як у сподіваннях на майбутнє життя, так і в просторі безпосередньо довкола себе. Монастирські сади, скажімо, планували за моделлю Едемського, а стояння вірних обличчям до сходу під час літургії символізувало ностальгію за втраченою досконалістю.

Гравюра до «Подорожі святого Брендана» з видання 1621 року

Ще в перші століття нової ери виникла гіпотеза, що Едем після гріхопадіння не зник, тому його треба шукати не в минулому, а за океаном. Старозавітна книга Буття розташування райського саду описує так: «Господь Бог насадив сад у Едемі, на сході, й оселив там чоловіка, що його був утворив» (2, 8). А трохи далі йдеться про вигнання Адама і Єви: «І вигнав він Адама й поставив від сходу до Едемського саду херувима з полум'яним миготливим мечем, щоб стерегти дорогу до дерева життя» (3, 24). Середньовічні богослови, географи й літератори зробили висновки: Біблія говорить про закриття Едему від смертних, а не про його зникнення, тож він має досі існувати десь на Сході. На звання райської землі почала претендувати Індія, яка ще з часів подорожніх записок полководців Александра Македонського була краєм небачених чудес, казкового багатства, фантастичних істот (амазонок, песиголовців, кентаврів), а водночас – духовності й аскетизму.

У VI столітті візантійський мореплавець, схований під іменем Козьми Індикоплова (себто «Того, хто плавав до Індії»), писав, що рай на землі недосяжний, однак перед самим раєм є «шовкова країна», «розташована всередині Індії», де «Океан повністю вливається в Індійське море», що «значно віддаленіше за Перське». Зафіксовано навіть випадки експедицій у пошуках «гори Едем», захованої десь у нетрях Індії. Не дивно, що 1498 року Христофор Колумб, опинившись у районі дельти Оріноко й затоки Парія, вирішив, що перебуває поблизу не тільки Індії, а й раю, у чому звірився своєму щоденнику: «Святе Письмо свідчить, що Господь створив земний рай і посадив там дерево життя. Саме там б'є джерело, з якого народжуються чотири найбільші в світі ріки: Ганг – в Індіях, Тигр і Єфрат – в Азії... І Ніл, який народжується в Ефіопії і впадає в Олександрійське море. [...] Я вірю, що саме там міститься земний рай, куди ніхто не може дістатися, якщо на те не буде Божої волі. [...] Я не наполягаю на тому, що земний рай має форму крутої гори, [...] але вірю, що, попрямувавши туди, доведеться почати підйом непомітно, ще задовго до прибуття нагору. Я вірю також, що, як і казав, ніхто не зможе дійти до вершини; і хоча відстань туди дуже далека, проте думаю, що ця вода може нестися відтіля й дійти сюди, де вона утворює це озеро [затоку Парія]. Усе це дає нам чіткі вказівки на близькість земного раю».

Американський політолог Бенедикт Андерсон наголошував на принциповій відмінності сучасних мап від середньовічних, складених із низки «надземних райських і підземних пекельних світів, що вклинювались у світ видимий уздовж єдиної вертикальної осі. Вона була непридатна для подорожей, хіба що в пошуках заслуг і спасіння душі». Так мислили географію європейці в переддень епохи Великих географічних відкриттів; знадобилося не одне століття, щоб світська мапа, організована й горизонтальна, позбулася впливу космографічної карти. Тому не дивно, що й середньовічна література цікавилася подорожами до місць щасливих людей. Причому мандрівки до небесного і земного раю існували в ній, як паралельні прямі в Евклідовій геометрії: це були різні жанри, кожен із яких мав власну історію.

На небеса потрапляли уві сні з волі Божої, а не мандрували за життя на край світу. Так ставалося в апокрифах із Богородицею («Ходіння Богородиці по муках») чи апостолом Павлом («Видіння апостола Павла»); саме цей тип оповіді візьме Данте за зразок для «Божественної комедії». Твори, присвячені земному раю, навпаки, фокусувалися на ідеї виснажливої дороги. Це спільна риса апокрифів візантійського («Ходіння Агапія до раю», «Повість про Макарія Римлянина», «Ходіння Зосими до рахманів») та ірландського («Плавання Брендана») походження. У цих текстах відмінності між східним і західним християнством помітні ще до розколу 1054 року, однак стосуються насамперед джерел образності. Якщо для візантійських «ходінь» важили греко-римські уявлення про «острови блаженних», ірландці в райських описах надихалися кельтським Авалоном. Такі подорожі швидко вийшли за кордони земель, у яких виникли, і були засвоєні в інших християнських культурах, зокрема в літературі Київської держави. Їхнє відлуння відчутне в середньовічних (прото)утопіях – скажімо, в історії про Індійське царство пресвітера Йоана, із яким начебто листувався візантійський імператор Мануїл.

Уподібнення Едему до чернечої келії – це повчальний спосіб показати, як чернече подвижництво допомагає виправити сином Адама гріховний стан і дістатися Божого дому.

Типовий сюжет подорожей до земного раю простий: праведник вирушає на пошуки царства небесного, розташованого на реальній географічній площині за нездоланими перешкодами, проходить судні місця, зустрічає чудовиськ і чудеса, знаходить Едем прабатька Адама й повертається у світ грішний, де розказує про побачене й частує цілющими гостинцями з потойбіччя.

Рай зображали не лише як старозавітний сад, а і як острів пророка Іллі («Ходіння Агапія до раю»); як печеру відлюдника, що живе, як колись Павло Фівейський, перший анахорет Фіваїди, у пустелі з двома сумирними левами за двадцять поприщ від місця, де «небо єднається із землею» («Повість про Макарія Римлянина»); як оаза, зусібіч оточена непрохідною річкою Самбатіон, де захована утопійна держава мудреців-рахманів («Ходіння Зосими до рахманів»). Причини цієї варіативності, окрім бажання розширити біблійний текст, варто шукати в тому, що середньовічні автори мали доволі туманне уявлення про віддалені нехристиянські землі на периферії ойкумени, а тому просто компілювали описи з античних джерел. Яке було під рукою,

з того й переписували. І, звісно, у неунікності дидактики: ходіння до раю писалися в монастирях і для монастирів. Уподібнення Едему до чернечої келії – це повчальний спосіб показати, як чернече подвижництво допомагає виправити синам Адама гріховний стан і дістатися Божого дому.

Коли ж вичерпується джерело віри в земний рай як точку на карті? Тут варто розділяти східне і західне крило християнської цивілізації. Якщо на католицькому Заході в часи Колумба сподівання на успішність експедиції до Едему ще були цілковито реальні, то на Сході вже на кілька століть раніше концепцію матеріально досяжного раю замінила ідея мисленого раю, що буде доступний вірним в оновленому світі після другого пришествя Христа. Саме так осмислював рай і подальший літературний процес в Україні. У високому регістрі бароко земний рай існував лише як «вертоград духовний», і цей образ єднає такі несхожі тексти, як «Евхаристиріон» Софронія Почаського – панегірик новоствореній Києво-Братській (Могилянській) колегії, трактат «Сад поетичний» Митрофана Довгалевського й поетичну збірку «Сад божественних пісень» Григорія Сковороди.

У XVII–XVIII століттях до Едему подорожували хіба персонажі низового бароко, та й мандрівки ці здебільшого були фейкові, бо походили з уяви шахраїв. Обмежмося промовистим прикладом – вішовим оповіданням із XVIII століття «Отець Негребецький», яке вперше надрукував Іван Франко в «Записках Наукового товариства імени Шевченка». Місце дії – село Негребка неподалік від Почаєва. Оповідь будується довкола побрехеньок отця Негребецького, що прогуляв усі гроші громади, про його нібито мандрівку до консисторії задля отримання там відпускних привілеїв на «празник». Та в консисторії милосердя задарма не буває, тож отець вирушає одразу в рай, бо «відти вже ближче до неба дорога – вже аж я піду до самого бога». Пустившись у подорож, він бреде манівцями, проходить «ліси, поля, гори, ями», коли ж бачить сходи в рай, що нагадує чи то корчму, чи то шляхетський замок у Речі Посполитій: «Свята Параска просить на снідання, Свята Кулина табаков частує»; Бог-отець спочиває на «злотім варстаті»; «Дух святий ніби нічого не знає, сидить на печі і горох дзюбає». Ідилічну картину бенкету порушує набіг чортів із люципером на рай, який Негребецький відчайдушно боронить: «І я до свого пірвався костура, гонив за чортом, не бачив, де дзюра, як на ню трафив, так оба посполу аж до земного полетіли долу. А привілеї при такій недолі там ся у Бога остали на столі». І на цій оптимістичній ноті він просить парафіян скинутися ще на сто злотих.

Байка, яку розказує отець-срібллюбєць, – це зумисна пародія на апокрифи візантійського походження на кшталт «Ходіння Агапія до раю». Так сміхова культури барокової доби гралася з уявленнями про світ, які на той час уже відійшли.

ОЛЕНА ПЕЛІШЕНКО

25 ГРУДНЯ 2019